

ВІД РЕДАКЦІЇ

<https://doi.org/10.30970/uam.2020.29.1201>

Чи має Україна революцію?

Спеціальний випуск часопису “Україна та її революції (1914–23): нові історії та інтерпретації” на пошану Марка фон Гагена має на меті проаналізувати останні тридцять років історіографії Української революції та поміркувати про нові напрями й можливості її дослідження.¹ Збірник присвячений пам’яті американського історика Марка фон Гагена не випадково. Професор належав до тих дослідників, які постійно підважують наявні історіографічні парадигми і пропонують нові методологічні фокуси. Навігуючи між різними академічними традиціями, Гаген, з одного боку, як історик-україніст, закликав долати герметичну націєцентричність української історіографії, а з другого, як історик Російської імперії і СРСР, намагався “українізувати” західну русистику.

Його зараз уже класична стаття з провокативною назвою “Чи має Україна історію?” наголошувала, що не монолітний національний наратив, а складна та багаторівнева історія робить Україну важливою та інтригуючою ділянкою для дослідження. Як підкреслював Гаген, “саме плинність кордонів, проникність культур та історичне багатоетнічне суспільство — це те, що може зробити українську історію дуже “сучасною” сферою дослідження.² Запитання “чи має Україна історію?” не було, однак, виключно провокацією заради зацікавлення. Написана 1995 р., ця стаття кидала виклик російськоцентричності західної академії, де українську історію не вважали (якщо не враховувати істориків діаспори) легітимною дослідницькою ділянкою. Перефразовуючи Гагенове запитання як “чи мала Україна свою революцію?” і продовжуючи його роздуми про перспективи українських студій, цей випуск пропонує критично переосмислити історіографічний спадок Української революції та розглянути можливості для її нового багаторівневого інклюзивного

---

¹ Дуже дякую Ярославові Грицаку за можливість бути запрошеною редакторкою цього випуску. Також вдячна Ларисі Білоус, Пйотру Врубелю, Ярославу Грицаку, Гелінаді Грінченко, Сергію Єкельчику, Франку Сисину, Мейгіл Фавлер за коментарі, поради та допомогу в пошуку окремих матеріалів, використаних у цій статті.

² Mark von Hagen, “Does Ukraine Have a History?,” *Slavic Review* 54, no. 3 (1995), 670.

нарративу. Для зручності ми поділили вступну статтю на дві частини. У першій частині розглянемо виникнення історіографії Української революції, її трансформацію та головні історіографічні "повороти," спричинені появою нових дослідницьких поколінь та методологічних підходів. Зокрема, ми розглянемо три історіографічні покоління вчених — сучасників і сучасниць революції; дослідників і дослідниць, які писали історію революції в межах національної та соціальної парадигм; та "нове" транснаціональне покоління істориків та історичкинь. У другій секції зосередимося на аналізі публікацій, представлених у цьому випуску, та окреслимо нові напрями й перспективи у студіях Української революції.

Як і Українська революція, столітня річниця якої нещодавно минула, історіографія Української революції має столітню історію. Перші критичні осмислення революції здійснили її безпосередні учасники й учасниці. Разом з політичною і адміністративною роботою вони хронікували події в різних форматах — щоденниках, публіцистичних текстах, журналістських замітках, а згодом у спогадах, наукових працях або літературних текстах. Цей перший корпус матеріалів сформував методологічні параметри революції як процесу формування української політичної нації. Серед них найбільшими й детальними є праці чоловіків-політиків: соціал-демократа Володимира Винниченка, соціал-демократа Ісаака Мазепи, соціаліста-федераліста Дмитра Дорошенка, соціаліста-революціонера Павла Христюка.³ Їхня належність до ідеологічно різних політичних партій дозволила поглянути на політизацію українського національного проекту з різних перспектив.

Набагато менше текстів належить жінкам (насамперед це спогади активісток, які долучилися до роботи українського державного апарату під час революції, як-от Надії Суровцової, Софії Русової, Зінаїди Мірної).⁴ Досвідчуючи революцію на "мезорівні," їхні праці звертають більшу увагу на революційне адміністрування та управління на нижчих рівнях та роль напівофіційних та приватних соціальних мереж, які під час революції трансформувалися в держапарат. Попри дещо інший фокус, "активістки революції" поділяли

³ Дмитро Дорошенко, *Історія України, 1917–1923 рр.*, 2 т. (Ужгород: Накладом О. Цюпки, 1930); Дмитро Дорошенко, *Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918)*, 4 ч. (Львів: Червона Калина, 1923); Володимир Винниченко, *Щоденник*, у 4 т. (Едмонтон–Нью-Йорк: Канадський Інститут Українських Студій, Українська Вільна Академія Наук, 1980); Володимир Винниченко, *Відродження нації* (Київ: Дзвін, 1920); Олександр Лотоцький, *Сторінки минулого* (Варшава, 1932); Павло Христюк, *Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр.*, 4 т. (Відень: Український соціологічний інститут, 1921–1922); Ісаак Мазепа, *Україна в огні й бурі революції, 1917–1921*, 2 т. (Прага: Пробоєм, 1942).

⁴ Надія Суровцова, *Спогади* (Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 1996); Софія Русова "Мої спомини. XII," *Український історичний журнал* 5 (1999): 139–48; Зінаїда Мірна, "Жінки в Українській центральній раді," у *Альманах "Жіночої долі" з додатком календаря на рік 1929* (Коломия: Жіноча доля, 1928), 12–19.

ту саму концепцію Української революції, що і більшість чоловіків-політиків — вони розуміли її як намагання українських національно свідомих еліт створити незалежну національну державу. Однак їхні погляди обмежувалися як соціальною й політичною перспективою, так і географією. Політичні процеси в Центрі — Києві (та ще кількох містах) превалювали над революційною динамікою в різних регіонах.

У постреволюційний період і аж до проголошення незалежності України 1991 р. історіографія Української революції розділилася і, як підкреслює американсько-канадський дослідник Іван-Павло Химка, розвивалася у протистоянні двох парадигм — національної і революційної. Вчених, які належали до цих двох напрямів, умовно можна назвати “другим історіографічним поколінням.”⁵ Національну історіографію представляли численні публікації дослідників у північноамериканській українській діаспорі та кілька англомовних досліджень.⁶ Тоді як революційна — була офіційною історіографією Радянського Союзу.⁷ Українська національна історіографія розвивалася пе-

⁵ Слід відзначити, що історіографія “соціальної революції” не була гомогенна. Існували істотні відмінності між “західними” істориками Російської революції та офіційною радянською історіографією.

⁶ У діаспорній літературі вживали радше термін “(національно-)визвольні змагання,” а не Українська революція. Окрім того, деякі політики й історики використовували поняття “визвольні змагання,” описуючи національний рух у Галичині. Див., наприклад: Кость Левицький, *Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни*. Част. 3 (Львів: Друкарня оо. Василян, 1930). Після проголошення незалежності цей термін перейняла частина істориків в Україні. Див., наприклад: Олександр Рубльов, Олександр Реєнт, *Українські визвольні змагання 1917–1921 рр.* (Київ: Альтернативи, 1999).

⁷ Серед найважливіших “західних” публікацій, що представляють “національну парадигму” революції і були опубліковані в цей період: John S. Reshetar, *The Ukrainian Revolution, 1917–1920: A Study in Nationalism*. (Princeton: Princeton University Press, 1952); Frank Sysyn, “Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution,” in *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution*, ed. Taras Hunczak (Cambridge: Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1977), 271–304. Див. також праці, які піддавали національну парадигму або дискутували з нею: Roman Szporluk, “Review of Taras Hunczak, ed., *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution*,” *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States* XIV, no. 37–38 (1978–1980): 267–71; Mark von Hagen, “The Dilemmas of Ukrainian Independence and Statehood, 1917–1921,” *The Harriman Institute Forum* 7, no. 5 (1994): 7–11. Радянську історіографію див.: Іван Курас, *Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник* (Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1987); Николай Супруненко и др., ред. *Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917–1920)*. Т. 6. Серия. История Украинской ССР: В 10 т. (Киев: Наукова думка, 1984). Див. також історіографічний огляд про зміну історіографічних парадигм: Владислав Верстюк, “Від “Великой октябрьской социалистической революции и гражданской войны на Украине (1917–1920)” до “Нарисів історії української революції” й далі: трансформації дослідницької парадигми,” *Український історичний журнал* 3 (2017): 8–23.

редусім навколо дискусії про причини поразки революції. Радянська історіографія представляла зідеологізований погляд на те, чому і як соціальна революція перемогла.⁸ У дослідників, які належали до цих двох історіографій, попри їхній взаємний антагонізм, було багато спільного. Химка влучно підсумовує концептуальні обмеження цих напрямів і водночас показує подібність їхніх підходів у дослідженні революції. Обидві історіографії, хоч різнилися у своєму розумінні революції, були дуже схожі в бажанні представити ексклюзивну парадигму, ігноруючи чи замовчуючи інші аспекти; "національна історіографія" виключала соціальні чинники, тоді як "соціальна" — ігнорувала національні контексти. Публікуючи свій історіографічний огляд незадовго після проголошення незалежності України, Химка закликав до розвитку нової теоретичної моделі революції, що враховувала би складну національну та соціальну динаміку.⁹

Однак після проголошення незалежності історіографія революції в Україні продовжувала розвиватися навколо "національної" концепції і неохоче зверталася до змонополізованої і зідеологізованої радянської історіографією теми соціальної революції.¹⁰ Отже, дослідники й дослідниці незалежної України переважно розглядали революцію через концептуальні рамки, які сформулювало попереднє покоління істориків. Політична, воєнна та дипломатична історія продовжували залишатися осердям цього підходу. Певно, найбільшим внеском цієї історіографії є скрупульозна реконструкція політичних та воєнних подій, яка стала можливою завдяки ширшому доступу до архівів і публікації заборонених у радянський період праць. Своєрідним узагальненням цього підходу є двотомник "Нариси історії української революції," що його видав Інститут історії Національної академії наук України у 2011–12 рр. Автори й авторки збірника традиційно

⁸ У радянській історіографії вживали термін "Революція і громадянська війна на Україні."

⁹ John-Paul Himka, "The National and the Social in the Ukrainian Revolution of 1917–1920," *Archiv für Sozialgeschichte* 34 (1994), 95.

¹⁰ Серед небагатьох винятків були, наприклад, дослідження Владислава Верстюка. Див.: Владислав Верстюк, *Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921)* (Київ: Наукова думка, 1991). Варто також відзначити, що кількість досліджень, присвячених соціальним аспектам революції, а також лівим рухам та діяльності більшовиків швидко збільшується протягом останніх років. Див., наприклад: Андрій Здоров, *Український Жовтень. Робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917 — лютий 1918 рр.)* (Одеса: Астропринт, 2007); Stephen Velychenko, *Painting Imperialism and Nationalism Red: The Ukrainian Marxist Critique of Russian Communist Rule in Ukraine, 1918–1925* (Toronto: University of Toronto Press, 2015); Serhiy Hirik, "Indigenization before Indigenization," *Russian Studies in History* 56, no. 4 (2017): 294–304; Марина Вороніна, "Українські більшовички чи більшовички на Україні 1900–1920 ті роки?," *STUDIA SLOBOZHANICA. Вісник виставково-музейного центру* 6 (Матеріали всеукраїнської науково-методичної конференції "Слобожанський гуманітарій — 2020" 27 жовтня 2020 р.) (2020): 19–26.

зосереджуються на процесах Українського державобудування “зверху” через історію українських державних інституцій та війська.¹¹

Попри те, що дослідження Української революції у вузькому національному розумінні продовжують залишатися панівними в Україні, в останнє десятиліття, однак, простежується намагання дослідників і дослідниць розвивати цілком нові концептуальні моделі національної революції. Властиво, можна навіть говорити про появу нового “третього” покоління істориків та історикінь Української революції. З одного боку, стимулом для формування цього нового покоління стала поява низки нових напрямів дослідження та методологічних підходів, як-от соціальної, культурної історії, гендерних студій, локальної історії та історії повсякдення. З другого боку, розвиток нових досліджень зумовлений структурними змінами в академії, яка стала більш транснаціональною. Ситуація з сучасним поколінням дослідників і дослідниць виглядає так, що часто ці особи народилися в одній країні, навчалися чи стажувалися в другій, а потім знайшли роботу в третій. Їхній життєвий і академічний досвід впливає на вибір тем, які не обмежуються межами національної історії. З огляду на різні дослідницькі зацікавлення та належність до різних академічних середовищ нові праці з історії революції не репрезентують цілісного напрямку, який умовно можна було би назвати “школою”.¹² Однак їхня загальна увага до гетерогенності революційних досвідів, які досі були маргіналізовані в домінуючому національному наративі революції, дає можливість говорити про появу нового покоління істориків та історикінь Української революції.¹³ Фокусуючись на різноманітні й закликаючи до інклюзивної історії революції, вони кидають виклик попереднім історіографічним поколінням. Іншими словами, усвідомлено чи ні, сучасні історики й історикіні революції користають з тези Гагена, який наголошував, що “українська історія чудово надається для того, щоб поставити під сумнів

¹¹ Валерій Смолій та ін., ред., *Нариси історії української революції 1917–1921 років* (Київ: Наукова думка, 2011. Кн. 1.; 2012 Кн. 2).

¹² Див., наприклад: Мар’яна Байдак, “Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.)” (Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018); Larysa Bilous, “Jews in Wartime Urban Space: Ethnic Mobilization and the Formation of a New Community in Kyiv, 1914–1918” (PhD diss., University of Alberta, 2018); Oksana Vynnyk, “Postwar “Normalization”: The Reintegration of Disabled Veterans to Civilian Life in Interwar Lviv” (PhD diss., University of Alberta, 2018); Thomas Chopard, “La guerre aux civils: Les violences contre les populations juives d’Ukraine (1917–1924). Guerre totale, occupation, insurrections, pogroms” (PhD diss., Ecole des Hautes études en Sciences sociales (EHES), 2015); Borislav Chernev, *Twilight of Empire: The Brest-Litovsk Conference and the Re-making of East-Central Europe* (Toronto: University of Toronto Press, 2018); Olena Betlii, “Revolution through the Lens of Ordinary Life in Kyiv,” *Slavic Review* 78, no. 4 (2019): 935–41.

¹³ Детальніше про нові тенденції та підходи у вивченні революції див.: Mayhill C. Fowler, Olena Betlii, Serhy Yekelchuk, Larysa Bilous, “Critical Discussion Forum: Ukraine in Revolution,” *Slavic Review* 78, no. 4 (2019): 931–64; “One Hundred Years after the Revolution,” *Harvard Ukrainian Studies* 36, no. 1–2 (2019): 9–103.

концептуальну гегемонію націєцентризму і дослідити деякі найбільш суперечливі питання про формування ідентичностей, конструювання і збереження культури та колоніальні інституції і структури.”¹⁴

У цьому контексті важливо згадати застереження Андреаса Каппелера, історика й колеги Гагена, про те, що транснаціоналізація української історії може призвести до втрати “української історії” як окремого академічного дослідницького поля. Каппелер зокрема, зазначав:

Марк фон Гаген стверджує, що українську історію слід інтегрувати у східноєвропейську не як національну історію, але як поле експериментів для постнаціональних підходів. Західним історикам варто дотримуватися цього напрямку і критикувати як націоналістичні тенденції у східноєвропейських історіографіях, так і концепцію національної держави як етнічної спільноти з її нетолерантністю щодо меншин. Але чи на часі постнаціональний підхід до української історії? Я сумніваюся, особливо щодо Німеччини і західної Європи, де Україна і її історія переважно ігноруються в політиці, пресі й дослідженнях. У дисципліні, як завжди, домінують традиційні русоцентричні підходи щодо української історії.¹⁵

Чи сучасні історіографічні тенденції, спрямовані на транснаціоналізацію, трансрегіоналізацію і транс тематизацію української історії, є тією загрозою, про яку говорив Каппелер? Радше навпаки. Розгляд української історії в ширших контекстах — чи то просторових, чи хронологічних, чи тематичних, не розчиняє “українське,” а дозволяє побачити специфічно “український” контекст у ширшій (східно)європейській, ба навіть глобальній перспективі.

Зокрема перегляд традиційної хронології (1917–21 рр.) і географії (територія підросійської України) революції дозволяє краще зрозуміти взаємозв'язок між українським націєтворенням на ширших революційними трансформаціями на сході Європи та в колишній Російській імперії. Заклики до необхідності переглянути хронологію революції з'явилися, однак, не тільки в останні роки. Ще в період 1970–80-х рр. Іван Лисяк-Рудницький та Роман Шпорлюк звертали увагу на подібність української національної мобілізації до тих, що відбувалися в Центральній Європі (Польщі, Чехословаччині), зі спалахом Першої світової війни.¹⁶ Якщо погодитися з цим аргументом, то початком революції був би не 1917 р., а 1914 р. Наприклад, Шпорлюк виділяє створення Легіону Українських Січових Стрільців та виникнення Союзу визволення України, що об'єднав Наддніпрянських емігрантів, як події, від яких можна датувати початок революції.¹⁷ Серед українських дослідників

¹⁴ Hagen, “Does Ukraine,” 673.

¹⁵ Andreas Kappeler, “Ukrainian History from a German Perspective,” *Slavic Review* 54, no. 3 (1995): 697–98. Дякую Павлові Грицаку за допомогу з перекладом з англійської цієї і наступних цитат у статті.

¹⁶ Іван Лисяк-Рудницький, “Роля України в новітній історії,” у Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*. Т. 1 (Київ: Основи, 1994), 145–48.

¹⁷ Szporluk, “Review», 268.

такий хронологічний підхід застосовує Ярослав Грицак.¹⁸ Окрім того, низка організованих конференцій, робітень та симпозіумів у Центрі міської історії у Львові протягом 2016–19 рр. теж концептуально спиралася на ідею, що період 1914–20-х рр. є частиною однієї ширшої культурної, політичної та воєнної (східно)європейської кризи.¹⁹ Тут, однак, важливо зауважити, що політична й парамілітарна мобілізація в Галичині розпочалася ще напередодні Першої світової війни й була спричинена Балканськими війнами 1912–13 рр. Саме вони каталізували політичну консолідацію галицьких партій, сприяли декларації політичних “орієнтацій” галицьких і наддніпрянських політиків та стимулювали появу перших парамілітарних організацій у Галичині.²⁰

Дата початку революції також порушує питання про роль і місце Галичини в українському революційному процесі. Адже якщо прийняти точкою

¹⁸ Детальніше про хронологію революції див. дискусійний форум у цьому номері. Див. також: Ярослав Грицак, “Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації,” *Україна Модерна* 2–3 (1999): 254–69.

¹⁹ У 2016–19 рр. було організовано три академічні події, що об’єднувалися під однією концептуальною рамкою Першої світової війни та революції в Україні та центральній і східній Європі: міжнародна робітня “Міський досвід Великої війни у Східній Європі” (23–25 червня 2016 року), міжнародна конференція “Множинність виходів з війни: досвід міст Східного фронту” (28–29 серпня 2018), симпозіум “Війни, насильства та революції в Україні (1914–1923 рр.)” (4–6 липня 2019). Частина виголошених доповідей буде опублікована у збірнику “Множинність виходів з війни: досвід міст Східного фронту” під редакцією Олени Бетлій, Оксани Дудко та Сергія Єкельчика. Детальніше про ці академічні події в Центрі міської історії див.: Yuliya Yurchuk, “Centenary (Ukraine),” in: *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, ed. by Ute Daniel et al., issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2020-03-10. DOI: 10.15463/ie1418.11452; Мар’яна Байдак, “Огляд міжнародного воркшопу “Міський досвід великої війни у східній Європі,” *historians.in.ua*, Липень 15, 2016, <http://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/1944-mar-iana-baydak-mista-posered-viiny-ohliad-mizhnarodnoho-vorkshopu-miskyi-dosvid-velykoi-viiny-u-skhidnii-yevropi-tsentr-miskoi-istorii-m-lviv-23-25-cherwnia-2016-r>; Анна Ісаєва, “Місто в умовах глобального збройного конфлікту. Огляд конференції “Множинність виходів з війни: досвід міст Східного фронту” (28–29 серпня 2018 р., м. Львів),” *Краєзнавство* 3 (2018): 222–24; Назарій Лоштин, “[Пере]осмислюючи війни і революції початку ХХ ст.: симпозіум у Львові,” *Україна Модерна*, серпень 18, 2019, <https://uamoderna.com/event/loshtyn-war-symposium>; Микола Глібшук, “Новий погляд на війну і революцію”: Симпозіум Війни, насильства та революції в Україні (1914–1923 рр.): академічні та публічні перспективи,” *Historians.in.ua*, жовтень 2, 2019, <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2670-mikola-glibishchuk-novij-poglyad-na-vijnu-i-revolutsiyu-simpozium-vijni-nasilstva-ta-revolutsiji-v-ukrajini-1914-1923-rr-akademichni-ta-publichni-perspektivi>.

²⁰ Oksana Dudko, “Between the Past and the Future: Mass Rallies as the Staging of the Ukrainian National Project (1911–1914),” *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych* LXXIII (2013): 177–199; Оксана Дудко, “Європейські міжнародні відносини в українській суспільно-політичній думці Галичини (кінець 1880-х рр. –1914 р.)” (Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2011), 104–55.

відліку революції початок політичної мобілізації в Галичині напередодні та на початку Першої світової війни, то концепцію Української революції, яка все ж тісно переплетена з подіями в Росії, довелося би докорінно переосмислювати. У цьому контексті неминучим було би проаналізувати значення Першої світової війни в "революціонізації" української нації. Частково це зробив Грицак у своїх "Нарисах історії України" та історіографічному огляді "Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації."²¹ Спираючись на аргументаційну лінію Гагена, Грицак стверджує, що війна була важливим етапом модернізації і "націоналізації" чоловіків-селян.²² Якщо, однак, повернутися до Галичини, то проголошення ЗУНР, яка виникла в цілком незалежних від Російської революції обставинах, є прикладом самотності революційного процесу в Україні. Як зазначає Сергій Єкельчик: "Виникнення другої української республіки на Габсбурзьких землях підкреслило унікальні риси Української революції як транснаціонального проекту, що не вписується у вузькі концептуальні рамці Російської революції і громадянської війни."²³ Тому одним з перспективних напрямів дослідження було би не тільки вивчати інституційну та воєнну взаємодію між двома республіками, але й розглянути події в Україні й Галичині через взаємодію двох відмінних, але тісно взаємопов'язаних революційних процесів.

Транснаціональний вимір Української революції як такої, що відбувалася одразу в контексті двох імперій, що розпалися, перетворює події в Україні на важливу тему для дослідників та дослідниць глобальної історії. Адже український приклад надається для пояснення ширших соціальних та політичних трансформацій, що відбувалися в регіоні на початку ХХ ст. Одним з перших дослідників, які запропонували розглянути Українську революцію в ширшому порівняльному контексті, є британсько-американський історик Джоф Ілі.²⁴ Для історика, який вивчав Німеччину і, крім того, цікавився питаннями націоналізму, Українська революція представляла особливий інтерес. Як демонструє стаття Ілі, не тільки в дослідженнях революції в Україні варто враховувати геополітичну ситуацію, але й Першу світову війну на сході та Російську громадянську війну складно уявити без аналізу українського

²¹ Ярослав Грицак, *Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.* (Київ: Генеза, 1996); Грицак, "Українська революція."

²² Детальніше див.: Грицак, "Українська революція."

²³ Serhy Yekelchuk, "The Ukrainian Meanings of 1918 and 1919," *Harvard Ukrainian Studies* 36, no. 1–2 (2019), 79. Див також: Serhy Yekelchuk, "Searching for the Ukrainian Revolution," *Slavic Review* 78, no. 4 (2019), 943.

²⁴ Geoff Eley, "Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914–1923," in *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*. Ed. by Howard Aster and Peter J. Potichnyj (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1990), 205–46. У своїх дослідженнях Гаген теж наголошував на важливості геополітичного аспекту. Детальніше див.: Hagen, "The Dilemmas of Ukrainian Independence"; Mark von Hagen, *War in a European Borderland: Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918* (Washington: University of Washington Press, 2007).

контексту. Як приклад можемо згадати (і Ілі, власне, звертає на це увагу) “перший договір,” що завершував світову війну — Брест-Литовський, з якого розпочалася спроба повоєнного дипломатично-територіального врегулювання постімперського простору. Якщо для України він був підтвердженням її визнання на міжнародній арені, то для багатьох німецьких солдатів став доказом перемоги на Сході. Саме успіхи на східному фронті доклалися до формування поширеного в Німеччині міту про ніж у спину — начебто Німеччина прогала війну через “зраду” (передусім євреїв і соціалістів) на домашньому фронті, а не через поразки в битвах.²⁵ Цей міт, що виріс з досвідів на східному фронті, згодом відіграв важливе значення у тріумфі нацизму. І це тільки один з сюжетів, що демонструє важливість критичного аналізу складного переплетення локальних, національних та геополітичних чинників під час війни та революції в Україні.

Упродовж останніх кількох років з’явилися праці, які можуть бути методологічно продуктивні для вивчення війни та революції в Україні завдяки впровадженню нових трансрегіональних підходів.²⁶ Серед цих нових праць можна згадати дослідження німецько-британського історика Роберта Герварта “Переможені,” який пояснює тривале насильство після Першої світової війни як результат ширшого феномену в державах, що не могли змиритися з поразкою у війні.²⁷ Німецький дослідник Йохен Белер схоже інтерпретує численні конфлікти на сході Європи (зі спеціальним фокусом на Польщу). Якщо для Герварта об’єднувальним чинником була поразка у світовій війні, то Белер стверджує, що центральноєвропейський регіон був охоплений спільною трансрегіональною “громадянською війною”.²⁸ Натомість

²⁵ Про важливість воєнної кампанії на Сході для Німеччини, див.: Vejas Gabriel Liulevicius, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity, and German Occupation in World War I* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000); Robert Gerwarth, John Horne, eds., *War in Peace: Paramilitary Violence in Europe after the Great War* (Oxford: Oxford University Press, 2012). Деякі австрійські вояки, для яких розпад Австро-Угорщини був особистою трагедією, поділяли такі уявлення. Див., наприклад: Peter C. Appelbaum, ed., *Carnage and Care on the Eastern Front: The War Diaries of Bernhard Bardach, 1914–1918* (New York—Oxford: Berghahn Books, 2018); Див. також: Włodzimierz Mędrzecki, *Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku* (Warszawa: DiG, 2000); Wolfram Dornik, et al., eds., *The Emergence of Ukraine: Self-Determination, Occupation, and War in Ukraine, 1917–1922* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2015).

²⁶ Див. мій огляд досліджень на цю тему: Оксана Дудко, “Насильства і війни,” *lvivcenter.org*, серпень 28, 2018, <https://www.lvivcenter.org/updates/violence-and-wars-2/>.

²⁷ Robert Gerwarth, *The Vanquished: Why the First World War Failed to End* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2016) (див. також рецензію Александри Помецко на книгу в цьому випуску).

²⁸ Jochen Böehler, *Civil War in Central Europe, 1918–1921: The Reconstruction of Poland* (Oxford: Oxford University Press, 2018) (див. також рецензію Юлії Юрчук на книгу у цьому випуску). Див. також працю про революцію у Литві: Tomas Balkelis, *War, Revolution, and Nation-Making in Lithuania, 1914–1923* (Oxford: Oxford University Press, 2018) (див. також рецензію Анни Котіченко на книгу в цьому випуску).

британський історик Джон Смеле подібну перспективу пропонує для воєн на теренах колишньої Російської імперії, які він називає "російськими громадянськими війнами".²⁹ У всіх згаданих дослідженнях події в Україні відіграють важливу роль. Однак слід зауважити, що ніхто з дослідників не є спеціалістом з української історії, а тому ці праці переважно спираються на нечисленні англomовні синтети з історії України, а не спеціалізовані дослідження війни та революції. Тому поява англomовних (чи загалом іншомовних) розвідок, які б інтегрували українські сюжети в комплексну регіональну і міжнаціональну історію Європи, збагатила би загальну історіографію війни та революції. І навпаки — переклади українською мовою вищезгаданих праць дозволили б українським вченим контекстуалізувати Українську революцію в загальній історії (сходу) Європи.

Як демонструють вищенаведені дискусії навколо часу і простору війни та революції, датування і географія, а отже, суть цих подій визначаються тим, які національні, регіональні та соціальні групи включати в її концептуальні рамки (чи виключати з них). Якщо повернутися до українського контексту, то для різних верств населення датування й масштаб революції залежали від індивідуальних чи колективних досвідів. Наприклад, розвідка Олександри Гайдай показує, що для польської шляхти початок революції не датувався подіями ані в Києві, ані в Петрограді, а ознаменувався вбивством у Славуті князя Сангушка 1 листопада 1917 р. та нападами і грабежами шляхетських маєтків.³⁰ Подібними є досвіди єврейської громади, яка асоціювала революцію передусім з хвилею погромів 1919 р. та менонітських громад, для яких революція сприймалася найперше через взаємодію — переважно насильницьку — з махновським рухом. Натомість для Українських січових стрільців революція розпочалася зі спільного німецько-австрійського наступу на

²⁹ Jon Smele, *The "Russian" Civil Wars, 1916–1926: Ten Years That Shook the World* (Oxford: Oxford University Press, 2015).

³⁰ Олександра Гайдай, "У сутінках зникаючого світу: родинні спогади про долю поляків на Поділлі у 1917–1919," *Україна модерна*, квітень 18, 2019, <https://uamoderna.com/md/haidai-family-memories>; Олександра Гайдай, "Ідеальні незнайомці. Роздуми над спогадами графині Зофії Грохольської в контексті локальної історії," *Україна Модерна*, квітень 9, 2018,

http://uamoderna.com/event/gaidai-zofia-grocholska?fbclid=IwAR3Je7w0wFdMNS30ZXTk_dSLr34o8z_GBBGxctYyZyl70AoOZ46BqzgVCw. Цікаво також, що увага до регіональних та відмінних від українських досвідів революції посилюється. Свідченням цього є поява нових перекладів українською мовою спогадів та літературних творів, які написали польські та єврейські очевидці революції. Див., наприклад: Софія Грохольська, *Болючі спогади 1917–1919* (Вінниця: Твори, 2018); Гелена Кутиловська, *Спогади про Поділля 1898–1919* (Вінниця: Рогальська І. О., 2016); Рубен Фан, *Історія єврейської національної автономії в період Західно-Української Республіки* (Львів: Манускрипт-Львів, 2019); Дер Тункелер, "Мандри Біньяміна Четвертого: з українського хаосу. Розділи 1–7 [Переклад з їдишу й передмова Тетяни Батанової]," *Judaica Ukrainica* 6 (2017): 129–57.

Україну в 1918 р. Тим часом російським досвідом революції в Україні була громадянська війна між червоними і білими. Враховуючи цю множинність досвідів, не дивно, що Мейгіл Фавлер зауважила, що Українська революція потрапляє в “історіографічну скриньку Пандори”.³¹ Справді, будь-які спроби категоризувати і хронологізувати революцію чи то виключно в категоріях державотворчості, чи звести її до регіонального епізоду громадянської війни в Росії обмежують її інтерпретаційні можливості.

Переплетення, багаторівневості і синхронності багатьох конфліктів перетворюють, однак, Українську революцію на привабливий дослідницький напрям, що дозволяє розглянути ширші теми, які виходять поза межі виключно національної історії. Однією з тем є спалах масового насильства проти цивільного населення впродовж війни та революції. Найбільш відомим і дослідженим прикладом є антиєврейські погроми, піком яких став 1919 р. Попередні дослідження погромів переважно розглядали роль окремих армій, воєнних загонів або політичних та воєнних діячів у антиєврейському насильстві — як-от погроми білої армії, отаманів, роль Петлюри та української армії і Червоної армії. Натомість нові дослідження погромів шукають нові теоретичні рамки, щоб зрозуміти як особливості погромницького насильства і його виконавців, так і різноманітність досвідів євреїв та єврейок, що пережили погроми чи були вбиті під час них як в Україні, так і на сході Європи загалом.³² Іншими словами, подібно до студій Української революції,

³¹ Mayhill C. Fowler, “Introduction: Ukraine in Revolution, 1917–1922,” *Slavic Review* 78, no. 4 (2019), 932.

³² Див., наприклад: Сергій Гірік, ред., *Євреї України: Революція й післяреволюційна модернізація. Політика. Культура. Суспільство: Збірка статей* (Київ: Laurus, 2018); Brendan Francis McGeever, *Antisemitism and the Russian Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019); William W. Hagen, *Anti-Jewish Violence in Poland, 1914–1920* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018); Elissa Bemporad, *Legacy of Blood: Jews, Pogroms, and Ritual Murder in the Lands of the Soviets* (New York: Oxford University Press, 2019); Jonathan Dekel-Chen, et al., eds., *Anti-Jewish Violence: Rethinking the Pogrom in East European History*. (Bloomington: Indiana University Press, 2010); Oleg Budnitskii, *Russian Jews Between the Reds and the Whites, 1917–1920* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012); Mihaly Kalman, “Shtetl Heroes: Jewish Self-Defense from the Pale to Palestine, 1871–1929” (PhD diss., Harvard University, 2012); Giuseppe Motta, *The Great War Against Eastern European Jewry, 1914–1920* (Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2018); Paul Hanebrink, *A Specter Haunting Europe: The Myth of Judeo-Bolshevism* (Cambridge: Harvard University Press, 2018); Christopher Gilley, “Beyond Petliura: the Ukrainian national movement and the 1919 pogroms,” *East European Jewish Affairs* 47, no 1 (2017): 45–61; Gur Alroey, “Sexual Violence, Rape, and Pogroms, 1903–1920,” *Jewish Culture and History* 18, no. 3 (2017): 313–30; Irina Astashkevich, *Gendered Violence. Jewish Women in the Pogroms of 1917 to 1921* (Boston: Academic Studies Press, 2018); Serhy Yekelchuk, “Bands of nation builders? Insurgency and ideology in the Ukrainian Civil War” in *War in Peace: Paramilitary Violence in Europe after the Great War*, eds. Robert Gerwarth, John Horne (Oxford: Oxford University Press, 2012), 52–71.

вивчення погромів методологічно диверсифікувалося. Одним з прикладів нового міждисциплінарного підходу є видання спеціального випуску журналу "Квест," яке зібрало, окрім істориків, дослідниць кіно й літератури.³³ Предметом розгляду збірника є індивідуальні досвіди єврейських жінок, дітей і чоловіків, а також мотивації "звичайних" погромників. Деякі статті розглядають погроми через мікроісторичні приклади, крім того, автори й авторки використовують порівняльну перспективу, щоб показати складну картину антиєврейського насильства.

Хоч погроми були спеціально спрямовані на єврейську громаду і вражали своєю інтенсивністю, вони відбувалися в контексті масового насильства проти цивільного населення загалом. Наприклад, дослідження Шона Паттерсона про антименонітське насильство махновців демонструє складну владну динаміку між анархістським рухом Махна та колоністами-менонітами у південній Україні, яка виходить поза межі бінарної пам'яті (про Махна як героя чи садиста) обох громад про насильство.³⁴ Вбивство цивільного населення обома арміями було також частиною українсько-польської війни в Галичині.³⁵ Водночас жертвами білого і червоного терору теж масово ставали цивільні мешканці. Окрім того, вже від початку Першої світової війни українські території стали глобальною лабораторією примусового переселення, депортацій і біженства, які для багатьох жінок і чоловіків стали одним з визначальних досвідів війни та революції в Україні.³⁶ Як показують згадані дослідження, примусове переміщення й насильство проти цивільного населення (хоч і з різною інтенсивністю та цілями) під час війни та революції в Україні були спрямовані на конкретні національні, етнічні, регіональні та соціальні групи, але водночас репрезентували ширший культурний та політичний феномен. Зокрема вони використовувалися як інструмент політичного контролю й домінування. З огляду на це транснаціональні студії Української революції можуть слугувати одним з методів дослідження

³³ *Quest, Issues in Contemporary Jewish History* 15 (2019). <https://www.quest-cdecjournal.it/?issue=15> Див. також мою рецензію на цей випуск: Оксана Дудко, "Нові архіви" і інтерпретації погромів 1919 року в Україні," рецензія на "Погроми Російської громадянської війни через сто років: нові напрямки, нові джерела," спеціальний випуск журналу *QUEST. Issues in Contemporary Jewish History*" за редакцією Елізи Бемпорад і Томи Шопара, *Україна Модерна*, січень 31, 2020, <https://bit.ly/3ruJFFg>.

³⁴ Sean Patterson, *Makhno and Memory: Anarchist and Menonite Narratives of Ukraine's Civil War, 1917–1921* (Winnipeg: University of Manitoba Press, 2020). Див. також рецензію Александри Помецко на книгу в цьому випуску.

³⁵ Див., наприклад: Grzegorz Gauden, *Lwów — kres iluzji: opowieść o pogromie listopadowym 1918* (Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków: 2019). Укр. переклад: Гжегож Гауден, *Львів. Кінець ілюзій. Оповідь про листопадовий погром 1918 року*. Перекл. Олега Павлишина (Львів: Човен, 2020).

³⁶ Детальніше, див.: Любов Жванко, *Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 pp.)* (Харків: Апостроф, 2012); Gatrell, Peter, and Liubov Zhvanko. *Europe on the Move: The Great War and Its Refugees* (Manchester: Manchester University Press, 2017).

насильства як специфічної транснаціональної практики, що охопила широкий постімперський простір.³⁷

Питання насильства проти цивільного населення безпосередньо пов'язане з однією з ключових тем Української революції — селянством. Селянство як кількісно найбільша соціальна група було предметом змагань українського і більшовицького проектів, які розуміли, що успіх чи невдача революції в Україні значною мірою залежать від його ефективної політичної та воєнної мобілізації. Крім пропаганди та примусу, одним з важливих інструментів боротьби за селянську підтримку були різноманітні проекти земельної реформи. Українська національна історіографія приділила значну увагу (невдалим) спробам націоналізації селян та земельним реформам, які намагалися впровадити різні українські влади — Центральна Рада, Гетьманат Скоропадського і Директорія.³⁸ Натомість італійський історик Андреа Граціозі досліджував взаємозв'язок між більшовицькою політикою щодо селян і радянським державним будівництвом.³⁹ На його думку, саме “велика радянська війна” селян і більшовиків, у якій можна виділити дві фази — 1918–22, 1928–33 рр., лежала в основі радянського державного будівництва.⁴⁰ Хоч українське селянство мало багато ознак, притаманних іншим селянським рухам, Граціозі відзначив питому відмінність українського селянського руху в часі революції.⁴¹

³⁷ На цю тему, детальніше див., наприклад: Олена Бетлій, “Більшовицький терор у Києві у січні–лютому 1918 р.: жертви і пам'ять,” *Краєзнавство* 3 (2018): 178–95; Felix Schnell, *Räume des Schreckens: Gewalt und Gruppenmilitanz in der Ukraine 1905–1933* (Hamburg: Hamburger Edition HIS, 2012); John Böhler, Włodzimierz Borodziej, Joachim von Puttkamer, eds., *Legacies of Violence: Eastern Europe's First World War* (München: Oldenbourg Verlag, 2014); Julia Eichenberg and John Paul Newman, “Introduction: Aftershocks: Violence in Dissolving Empires after the First World War,” *Contemporary European History* 19, no. 3 (2010): 183–94; Piotr Wróbel, “The Seeds of Violence. The Brutalization of an East European Region, 1917–1921,” *Journal of Modern European History* 1, no. 1 (2003): 125–49; Jochen Böhler, Ota Konrád, and Rudolf Kučera, eds., *In the Shadow of the Great War. Physical Violence in East-Central Europe, 1917–1923* (New York & Oxford: Berghahn, 2021); Stepan Velychenko, *Life and Death in Revolutionary Ukraine: Living Conditions, Violence, and Demographic Catastrophe, 1917–1923* (Montreal–Kingston: McGill-Queen's University Press, 2021).

³⁸ Сучасні українські дослідження селянства детальніше див.: Федір Турченко, Галина Турченко, *Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.)*: Історичні нариси (Київ: Генеза, 2003); Наталія Ковальова, *Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. “Аграрна революція” в Україні 1902–1922 рр.* (Дніпро: ЛІРА, 2016). Див. також: Mędrzecki, *Niemiecka interwencja*.

³⁹ Andrea Graziosi, *The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1917–1953* (Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1996). Див. також інші праці, присвячені більшовицьким політикам щодо селян: Teodor Shanin, *The Awkward Class. Political Sociology of Peasantry in a Developing Society Russia 1910–1925* (Oxford: Clarendon Press, 1972).

⁴⁰ Graziosi, *The Great Soviet*, 1.

⁴¹ Про селянство детальніше див. Teodor Shanin, *The Awkward Class. Political Sociology of Peasantry in a Developing Society Russia 1910–1925* (Oxford: Clarendon Press, 1972).

Новіші праці про селян у революції більше цікавляться не політикою різних урядів щодо селян, а звертають увагу на суб'єктивність селянського руху. Наприклад, у роботі Марка Бейкера про революцію на Харківщині саме лояльності, погляди та ідентичності селян перебувають у центрі аналізу.⁴² У контексті вивчення революційної логіки селянства новим важливим напрямом, що з'явився в останні роки, є дослідження емансипації та соціальної і національної мобілізації сільських жінок. Зараз, однак, є лише поодинокі статті про жіночі бунти в Галичині й на Харківщині та ще немає узагальнювального монографічного дослідження.⁴³ Натомість малодослідженим в українському контексті залишається питання участі солдаток — як нової витвореної у світовій війні соціальної групи — у революційних подіях. Подальшого вивчення потребує досвід жінок-біженок, який частково розглянутий у працях Любові Жванко.⁴⁴ Загалом повсякденні досвіди селянок і їхніх сімей під час війни та революції є перспективною дослідницькою ділянкою.

Ще однією темою, яка виходить поза виключно український контекст, але цікава для дослідження саме на українському прикладі, є проблема нетериторіальної автономії. На зламі XIX–XX ст. перспективи впровадження нетериторіальної автономії активно дискутувалися не тільки в Російській та Австро-Угорській імперіях, але й загалом в Європі.⁴⁵ Однак саме Українська Народна Республіка стала місцем, де вперше у світі цю політичну ідею спробували втілити на практиці. В УНР було створено міністерство з єврейських

⁴² Mark Baker, *Peasants, Power, and Place. Revolution in the Villages of Kharkiv Province, 1914–1921* (Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 2016).

⁴³ Mark Baker, "Rampaging Soldatki, Cowering Police, Bazaar Riots and Moral Economy: the Social Impact of the Great War in Kharkiv Province," *Canadian-American Slavic Studies* 35 (2001): 142–48; Олег Павлишин, "Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни. "Бабська революція" 1918 р. у Східній Галичині," *Україна Модерна* 23 (2016): 152–70. До того ж, як показує раніша розвідка американсько-канадської історикіні Лин Віоли, соціальна мобілізація жінок не завершилася з кінцем революції та війни, а продовжувалася під час колективізації. Наприклад, про бунти селянок під час колективізації див.: Lynne Viola, "Bab'i Bunty and Peasant Women's Protest during Collectivization," *The Russian Review* 45, no. 1 (1986): 23–42.

⁴⁴ Детальніше див.: Жванко, *Біженці Першої світової*.

⁴⁵ Див.: Бьоррис Куцмані, "Перехресна історія" закону про національно-персональну автономію УНР: перетікання ідеї від австро-марксистів через єврейський Бунд до революційної України," у Владислав Верстюк та ін., ред., *Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.): Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1–2 червня 2017 р.)* (Київ–Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017), 261–67; Börries Kuzmany, "Habsburg Austria: Experiments in Non-territorial Autonomy," in John Coakley (ed.) *Non-territorial Autonomy in Divided Societies* (London: Routledge 2017), 43–65; Simon Rabinovitch, *Jewish Rights, National Rites: Nationalism and Autonomy in Late Imperial and Revolutionary Russia*. Stanford University Press, 2014. Див. також мою рецензію на книгу: Оксана Дудко, "Рецензія на *Jewish Rights, National Rites: Nationalism and Autonomy in Late Imperial and Revolutionary Russia*, by Simon Rabinovitch," *Україна Модерна* 24 (2017): 298–304.

справ.⁴⁶ Національно-персональну автономію було також надано польській та російській громадам. У прийнятому 24 січня 1918 р. законі про національно-персональну автономію Центральна Рада спиралася на теоретичні напрацювання австро-марксистів Отто Бауера і Карла Ренера. Отже, ця законодавча ініціатива є важливою ще й як приклад трансферу ідей на ширшому міжімперському просторі. Окрім того, оскільки законодавчі ініціативи і правові мрії втілювалися в умовах масового насильства, Українська революція є також нагодою для дослідження взаємозв'язку між насильством, законом і державотворенням.

Саме новим підходам у вивченні Української революції присвячено спеціальний випуск часопису “Україна модерна.” Структурно журнал складається з шести частин. Число розпочинається з дискусійного форуму “Українська революція та її історіографії: локальна, транснаціональна і глобальна перспективи.” Спеціальною частиною часопису є блок, присвячений пам'яті Марка фон Гагена. У цьому розділі вперше публікуємо один з останніх текстів історика — “Передмову до “Заміток і матеріалів до історії української революції, 1917–1920 рр.” Павла Христюка. Публікація Гагена супроводжується статтею-коментарем Франка Сисина. У розділі “Статті” представлено шість публікацій дослідників і дослідниць з України, США, Франції та Австрії. По одній публікації міститься у блоках “Цифровий архів” та “Рецензійна стаття.” Найбільша секція “Рецензії,” де опубліковано шістнадцять матеріалів.

До дискусійного форуму — традиційної рубрики часопису — редакція запросила п'ять фахівців та фахівчинь (Олю Гнатюк, Ярослава Грицака, Сергія Єкельчика, Геннадія Корольова, Мейгіл Фавлер) з України, Польщі, Канади та США, дослідження яких пов'язані з вивченням революції та історії України зламу ХІХ–ХХ ст. Ми свідомо прагнули, щоб у форумі взяли участь історики й історикіні, які репрезентують різні історіографічні традиції й працюють у відмінних академічних контекстах. Учасниці й учасники форуму розглянули ключові риси Української революції як історіографічної концепції. Зокрема вони відзначили, що для історіографії в Україні “Українська революція” є вже традиційним і усталеним поняттям. Натомість у “західній” академії — у цьому форум суголосний висловлений раніше думці Гагена — цей період в історії України розглядається зазвичай у контексті Російської революції. Тому нові дослідження революції в Україні можуть бути продуктивні не тільки для історії України, але й загалом для ліпшого розуміння революційної динаміки в колишній Російській імперії. Однак, як підкреслюють

---

⁴⁶ Henry Abramson, *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–20* (Cambridge: Harvard University Press, 1999), 67. Див. також: Abraham Revusky, *Wrenching Times in Ukraine: Memoir of a Jewish Minister* (St. John's: Yksuver Publ, 1998); Moses Silberfarb and David H. Lincoln. *The Jewish Ministry and Jewish National Autonomy in Ukraine* (New York: Aleph Press, 1993); Mattityahu Mintz, “The Secretariat of Internationality Affairs (Sekretariiat mizhnatsional'nykh sprav) of the Ukrainian General Secretariat (1917–1918),” *Harvard Ukrainian Studies* 1 (1982): 25–42.

відповіді форуму, концепція Української революції має бути більш інклюзивною і розглядати український націєтворчий проект у складному взаємозв'язку з іншими політичними та соціальними процесами, що відбувалися на теренах України. Крім того, поява нових досліджень, які використовують різні методологічні перспективи та фокуси, дозволить, з одного боку, вписати Українську революцію в ширший контекст революційних процесів на сході Європи, а з другого, критично переглянути національні міти.

Рубрика "На пошану Марка фон Гагена" звертається до академічного доробку професора. Тут вперше вміщено його останню працю — статтю-вступ до одного з фундаментальних текстів про Українську революцію — чотиритомної праці Павла Христюка "Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр." Текст Гагена супроводжується вступною рефлексією Сисина "Павло Христюк і переосмислення його робіт у дослідженнях Марка фон Гагена." Стаття є водночас персональним спогадом про друга й колегу — професора Гагена, а також інтерпретацією його розуміння Української революції та академічного інтересу до праць Христюка. Рефлексуючи над своєю та Гагеновою академічною траєкторією, Сисин показує різні бачення Української революції, які побутували в північноамериканській академії. Для Сисина, академічні інтереси якого формувалися як під впливом родини, що походила з Галичини, так і таких дослідників, як Мішель Конфіно, Річард Пайпс та Джон Решетар, концепція Української революції видавалася такою, що не підлягала дискусії. Для багатьох північноамериканських дослідників, однак, Українська революція не була очевидною темою, адже події в Україні — і українські терени загалом — сприймалися як частина Російської революції. Як стверджує Сисин, Гаген став медіатором, який "борювався із тим, що вважав русоцентризмом у власному вишколі й у світогляді своїх колег. Проте водночас він ставив під сумнів догми й розпізнавальні знаки української національної парадигми".⁴⁷

Стаття Гагена, за задумом, є вступом до англomовного видання Христюкової синтези, що її готують до друку в Канадському інституті українських студій.⁴⁸ Історик наголошує: Христюк був одним з перших, хто вказав на відмінну динаміку революційних процесів в Україні.⁴⁹ Цікаво, що Гаген підмітив: Христюк називає Українську революцію 1917 р. "революцією гідності." Гагенова стаття спрямована передусім на англomовних дослідників і дослідниць. Порівнюючи Христюкові аргументи з іншими роботами того часу, зокрема працями Оттокара Черніна чи Іраклія Церетелі, Гаген показує, як наратив Христюка розкриває важливість національного чинника в революційній динаміці, який був тривалий час ігнорований у "західних" інтерпретаціях Російської революції. Слова Гагена про необхідність деколонізації

⁴⁷ Див. статтю Франка Сисина в цьому числі.

⁴⁸ Редакція висловлює подяку Франку Сисину за дозвіл на публікацію українського перекладу статті Марка фон Гагена в часописі.

⁴⁹ Див. статтю фон Гагена в цьому номері.

західної русистики звучать особливо актуально в контексті сучасних дискусій про колоніальну спадщину в сучасній академії, що інтенсифікувалися в останній рік у зв'язку з масовими глобальними громадянськими рухами проти расової нерівності та дискримінації. Зокрема у статті він зазначає, що “свідчення Христюка і його сучасників” про роль національного чинника в революції можуть слугувати закликом до істориків імперської (совєтської) Росії розпочати процес “внутрішньої деколонізації”.⁵⁰

Водночас Христюковий текст, який уважно аналізує Гаген, важливий для українського історіографічного контексту не тільки як синтез революційних подій. Багатотомник Христюка став також підвалиною нововідродженої національної історичної науки в пострадянській Україні. Як і інші видання, що за часів радянської влади переховувалися у спецфондах, поява “Нарисів” на світанку незалежності фактично дала стимул до формування “національної історіографії революції.” В умовах відкидання радянського і відкриття білих плям в українській історії пострадянська історіографія замінила “старий” “радянський канон” новим “національним.” Єдине, як підмічає Гаген, що вберегло працю Христюка від “національної канонізації” — це його досить незручна — у контексті відкидання (заперечення) радянського, а отже, разом і лівого політичного спектру — належність до партії соціалістів-революціонерів. Сучасна українська історіографія підхопила тезу Христюка та інших діячів “покоління 1917 р.” про Українську революцію як окреме політичне явище, яким вона, зрештою, і була.⁵¹ Однак надмірне фокусування на національному зумовило те, що схема української революції виявилася надто спрощеною, а соціальні чинники, які надмірно промувалися у тепер таврованій радянській історіографії, почали витіснятися й механічно замінятися на національне. Стаття Гагена, отже, є також можливістю розпочати дискусію про спадщину українських соціалістів різних напрямів в українському русі, яка, як підмічає Сергій Єкельчик, затінена інтересом сучасних українських дослідників і дослідниць до спадку консервативних сил.⁵²

⁵⁰ Див. статтю фон Гагена про Христюка в цьому випуску.

⁵¹ Про “покоління 1917 р.” детальніше див.: Olga Andriewsky, “The Making of the Generation of 1917: Towards a Collective Biography,” *Journal of Ukrainian Studies* 29, no. 1–2 (2004): 19–37.

⁵² Детальніше див. відповіді Сергія Єкельчика в дискусійному форумі випуску. Окрім того, вплив національної парадигми Революції з особливим фокусом на консервативні сили набув популярності і поза академічною сферою і став типовою репрезентацією революції в популярній культурі. Одним з прикладів такого нарративу є нещодавно виданий у двох частинах графічний роман “Воля”, створений в американській традиції супергеройських коміксів. Зокрема у “Волі” задля спільної боротьби проти зомбі-більшовиків об'єднуються патріот-державник Павло Скоропадський, знавець автентичних бойових мистецтв і автор магічної “Історії України-Русі” Михайло Грушевський, вірна керівниця охорони гетьмана Скоропадського стрільчиня Олена Степанів, якщо назвати тільки кількох. Важливо, однак, що центральною фігурою українського державотворення постає якраз консерватор Павло Скоропадський.

Рубрика "Статті" представлена науковими розвідками, що торкаються нових напрямів дослідження революції. Статті представляють різні концептуальні й методологічні підходи, проте їх об'єднує увага до тих груп, осіб та регіонів, які переважно перебували поза дослідницьким фокусом. Наприклад, через "загублені" й малодосліджені біографії українських акторок та єдину створену жінками постановку "Товаришка жінка" театру "Березіль" Мейгіл Фавлер аналізує специфічний українських контекст радянської культури. Ця стаття, що наголошує на існуванні окремої українсько-радянської культури, підважує "традиційне" розуміння радянськості, що нібито формувалося в "центрі" (Москві та Петербурзі), а потім відтворювалося на "периферії".⁵³ Водночас Фавлер роздумує про закулісне життя та повсякдення українських акторок, які, на її думку, дозволяють дослідити "невидимі" сторони української радянської культури. Зокрема стаття відкриває іншу сторону авангарду, який, якщо його аналізувати з гендерної перспективи, постає консервативним явищем.⁵⁴

Дві наступні роботи розглядають різні стратегії державотворення. Стаття Олега Павлишина досліджує локальні особливості націоналізації публічного простору в Галичині та мовну політику в умовах конкуренції двох державотворчих проєктів — українського та польського. У статті йдеться про вельми різні аспекти: державні символи, написи і вивіски, назви вулиць, карти, воєнну уніформу, пресу, пам'ятники, афіші й відозви, мову діловодства та ін. На їх прикладі Павлишин показує, що стратегії обох держав були досить подібні, адже використовували однакові практики й методи націоналізації. Важливо також, що стаття не обмежується українсько-польським протистоянням, але показує ширші контексти символічної боротьби за Галичину. Зокрема автор аналізує стратегії позиціонування єврейської громади та адаптації керівництва Галицької соціалістичної республіки в публічному просторі Галичини.⁵⁵ У мікроісторичному дослідженні Еріка Онобля розглянуто процеси державотворення через створення локальних мереж управлінських структур. Автора цікавить найнижчий рівень формування радянського апарату — рівень сільської волости. Для свого дослідження історик використовує приклад віддаленої волости на Харківщині — Олександрівки. Стаття демонструє, що радянська Україна як державотворчий проєкт була наслідком взаємодії між ідеями про державне урядування, що спускалися

Див.: Олексій Бондаренко та ін. *Воля: The WILL*. Част. I. Миколаїв: Asgardian Comics, 2017. Див. також рецензію на мальопис: Вадим Ільїн, "Комікс "ВОЛЯ: The Will": нова міфологія Української революції 1917–1921 років," *Спільне*, грудень 14, 2018, <https://commons.com.ua/uk/komiks-volya-will/>.

⁵³ Див. статтю Мейгіл Фавлер у цьому випуску. Також див.: Mayhill C. Fowler, *Beau Monde on Empire's Edge: State and Stage in Soviet Ukraine* (Toronto: University of Toronto Press, 2017).

⁵⁴ Див. статтю Мейгіл Фавлер у цьому числі.

⁵⁵ Див. статтю Олега Павлишина в номері.

з Центру, і специфічним локальним контекстом, під який постійно доводилося адаптовувати революційні гасла. На думку історика, саме гнучкість радянського проекту дозволила прихилити на свій бік локальне населення, що дало можливість більшовикам швидко встановити контроль над Україною.⁵⁶

Подібно до статті Онобля, фольклорне дослідження Оксани Кузьменко теж розглядає революційні процеси “знизу” з регіональної перспективи. У статті Кузьменко аналізує локальні особливості українського народного фольклору про революцію, що в довшій перспективі сформувавши відмінні культури пам’яті.⁵⁷ Окрім того, авторка описує фольклоризацію воєнних діячів революції (Симона Петлюри, Нестора Махна, Мирона Тарнавського, Вільгельма Габсбурга), яка допомагає зрозуміти формування популярних інтерпретацій революції. Розгляд різних регіонів та локальних особливостей дозволяє авторці не тільки описати багатоманітні досвіди революції українських селян, а й продемонструвати існування селянського дискурсу революції, відмінного від еліт.

Натомість у центрі уваги статті Томи Шопара перебувають досвіди насильства (переважно згвалтування) єврейських жінок під час погромів.⁵⁸ Стаття, що розглядає погромників різних армій (білої, української, червоної,

⁵⁶ Див. статтю Еріка Онобля у випуску. Стаття Онобля також ілюструє новий історіографічний поворот останніх років — посилення дослідницької цікавості до подій поза центром (Києвом) і поява регіональних та мікrohrісторичних студій революції. Аналізуючи захищені до 2011 р. дисертації на тему Української революції (загалом понад 500), київський історик Геннадій Корольов відзначив, що збільшується кількість дисертаційних досліджень, присвячених регіональній тематиці. Див.: Геннадій Корольов, “Академічний дискурс дослідження історії Української революції 1917–1921 рр. (90-і рр. ХХ ст. — початок ХХ ст.),” *Історіографічні дослідження в Україні* 12 (2012), 377. Див. також історіографічний огляд про публікації кінця 1990-х — початку 2000-х рр.: Степан Величенко “Що нового чути про революції? Регіональна історіографія революції 1917–1921 років в Україні,” *Україна Модерна* 10 (2004): 189–208. Див. також: Владислав Верстюк, “Донбас від лютого до жовтня 1917 року: регіональний вимір Української революції,” *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей* 11 (2015): 5–47; Галина Басара-Гилішак, “Від провінційної глибинки до революційного центру: політичні та соціокультурні аспекти розгортання Української революції у повітових містах,” Владислав Верстюк та ін., упорядн. *Революція, державність, нація. Україна на шляху до самоствердження (1917–1921 рр.)* (Київ-Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017), 513–527; Олександр Логінов, Лариса Семенко, *Вінниця у 1917 році: Революція у провінційному місті* (Вінниця: ДП “Державна картографічна фабрика”, 2011); Юрій Митрофаненко, ред., *Роки боротьби на Єлисаветчині 1917–1922. Український погляд*. (Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018 [Кн.1. Кн. 1. 1917–1918 рр. Початок революційної стихії]; 2019 [Кн.2. 1919 рік. У вирі революції]); Tanja Penter, *Odessa 1917: Revolution an der Peripherie* (Cologne: Böhlau Verlag, 2000). Див. також історіографічний огляд: Степан Величенко, “Що нового чути про революції? Регіональна історіографія революції 1917–1921 років в Україні,” *Україна Модерна* 10 (2004): 189–208.

⁵⁷ Див. статтю Оксани Кузьменко в цьому випуску.

⁵⁸ Див. статтю Томи Шопара в цьому номері.

отаманів) та збройних загонів, з одного боку, демонструє, що жіноче тіло політизувалося і стало об'єктом самоствердження і конкуренції різних воюючих сторін. З другого боку, автор стверджує, що інтенсивність гендерно зумовленого насильства стала передусім можливою через поширення нового антисемітського міту про "жидо-більшовицьку комуну," що циркулював — з різною силою та інтенсивністю — в усіх арміях.⁵⁹ Дослідження Шопара показує, що згвалтування і насильство проти єврейських жінок було як політизованим, так і масовим. Стаття також намагається реконструювати різноманітність травматичних досвідів жінок (і їхніх родин) та вплив погромів на подальше життя як жінок, так і єврейської громади загалом.

Якщо стаття Шопара аналізує інструменталізацію антиєврейського гендерно зумовленого насилля задля політичного домінування, то дослідження Куцмані, що спирається на нові архівні матеріяли, сфокусовано на спробах українського уряду використати право і закон задля налагодження діалогу з різними національними групами. Предметом розгляду його статті є національно-територіальна автономія російської громади, що набагато менше досліджена, ніж єврейська національно-персональна автономія в УНР. Куцмані вказує на важливість аналізу політики УНР у контексті ширших дискусій про національно-персональну автономію, що велися в Російській імперії ще з початку ХХ ст. Як демонструє стаття, процес перетворення з панівної імперської нації — великоруського народу — на національну меншину був досить болісним для багатьох росіян в Україні. Однак стаття показує також, що, попри своє коротке існування (від осені 1917 до літа 1918 р.), Міністерство великоруських справ вело досить активну роботу, щоб забезпечити права російської меншини в Україні. Це, на думку історика, свідчить про те, що принаймні частина російської громади погодилася з фактом існування України.

У рецензійному розділі часопису ми продовжуємо дискусії про місце Української революції в ширшому регіональному контексті, розпочаті у форумі й статтях. Зокрема ми пропонуємо до уваги відгуки на книги, що аналізують період Першої світової війни та революції на сході Європи та Росії. Умовно рецензовані книги стосуються чотирьох тем — Української революції, революції в Росії, революцій на сході Європи, формування Радянського Союзу. Предметом розгляду рецензійної статті Мацея Гурни є трактування Української революції в сучасній польській історіографії. Натомість Данило Судин рецензує збірник статей Мирослава Шкандрія, що трактує революцію 1917 р. як початок революційного століття в Україні, яке тривало аж до Революції Гідності 2013–14 рр. Олена Бетлій аналізує концепцію Джошуа Сенборна про розпад Російської імперії як деколоніальну революцію. Кілька рецензій стосуються досліджень, присвячених антисемітизму в Україні,

⁵⁹ Детальніше про роль антисемітизму можна прочитати в рецензіях Лариси Білоус, Пйотра Врубеля, Ярослава Журавльова, Ольги Мартинюк і Владислави Москалец, опублікованих у цьому номері.

Польщі та Росії (рецензія Лариси Білоус на монографію Елізи Бемпорад; Пйотра Врубеля на книгу Вільяма Гагена; Ольги Мартинюк на працю Лори Інґелстін (Енгельштайн). Дві рецензії присвячені процесу інтеграції євреїв у радянську державу на прикладі Білоруси (рецензія Ярослава Журавльова на книгу Елізи Бемпорад; Владислави Москалець на дослідження Ендрю Слойна). Крім того, низка рецензій розглядає книги про революційні процеси та збройні конфлікти в окремо взятих країнах (рецензія Анни Котіченко на дослідження революції в Литві Томаса Балкеліса; рецензія Аляксея Ластовського на книгу Пера Рудлінґа про білоруський націоналізм) і в ширшій порівняльній (східно- та центральноєвропейській) перспективі (рецензія Александри Помецко на книгу Роберта Герварта; Юлії Юрчук на працю Йохена Белера). Тим часом рецензія Ліліани Гентош стосується міжнародних відносин і розглядає розвідку Джуліани Хемідіс про простистояння католицької церкви і атеїстичного Радянського Союзу від Першої світової війни і до 1960-х рр. Подібно в своєму огляді Наталія Ковальчук роздумує над панорамною працею Альфреда Рібера про геополітичне протистояння і боротьбу за прикордоння кількох імперій (Російської, Австро-Угорської, Османської, Іранської і Китайської) від початку XVI століття до закінчення Першої світової війни. Окрім того, випуск містить секцію “Цифровий архів,” у якій розповідає про нові проекти з цифрування колекцій документів, що стосуються періоду Першої світової війни та революції. Зокрема Ксеня Кебузинська описує процес створення проекту бібліотек Університету Торонто — цифрової колекції публіцистики, книг та періодичних видань з Бібліотеки рідкісних книг імені Томаса Фішера.

Насамкінець відзначимо: Гаген, дослідження якого є інтелектуальним стимулом цього випуску, не мав сумніву, що Україна має революцію. Навіть більше, він вірив у її важливість та наукову актуальність. В одному зі своїх приватних листувань Марк Гаген зазначив: “Я сподіваюся переконати аудиторію, що в революціях 1917 року в Україні йшлося про гідність і права людини з ключовим наголосом на мову і школи, але вони стосувалися також і несправедливості, що була водночас соціоекономічною і національною (культурно-політичною); ба більше, процес “українізації” і “дерусифікації,” що набув масового характеру в 1917 р. і мав відголоски у 1991 р., у Помаранчевій революції та Євромайдані, але дослідники української історії, передусім ті, що прийшли в українські студії з російських студій, проходять процес “внутрішньої деколонізації,” внаслідок чого радянські українські громадяни — і українські історики — постають важливими партнерами для неукраїнських вчених.”⁶⁰ Маємо надію, що цей випуск теж допоможе переконати українських дослідників та дослідниць у важливості нового критичного аналізу Української революції і також відкриє її для ширшого кола вчених поза українськими студіями.

---

⁶⁰ Цитовано за: Andrii Portnov, “Mark von Hagen and Ukrainian Studies,” *Ab Imperio* 3 (2019), 248.

Подяки

Редакція випуску хоче висловити вдячність кожному, хто в різний спосіб сприяв появі цього числа, а особливо редакційній колегії (Гелінаді Грінченко та Ярославу Грицаку), перекладацькому та редакторському колективу (Павлу Грицаку, Марині Курушиній, Марті Олійник, Роксоляні Свято і Олі Сидор), Ларисі Білоус, Оксані Васьків, Владиславу Верстюку, Марті Гайдучок, Тарасу та Ганні Дудкам, Джонні Ролдану-Чакону, Рональду Мейеру, Мар'яні Мирош, Христині Назаркевич, Сергію Єкельчику, Олегу Павлишину, Олені Петренко, Александрі Помецко, Франку Сисину і Центру міської історії у Львові, а також усім авторам і авторкам, рецензентам і рецензенткам.

Оксана Дудко